

SPORT TERMINLARINING MAXSUS LUG‘ATLARDA BERILISHI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i07.009>

Haydarova Bibijamol Qo‘ldoshevna

ORCID: 0009-0004-8246-5473

bibijamolhaydarova@gmail.com

Qarshi davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tilidagi sport terminlarining maxsus lug‘atlarda berilishi masalasi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Lug‘atning tuzilishi, terminlar izohining xususiyatlari, etimologik pometalari qo‘llanilishi, ba’zi maqolalarning qomusiy uslubda kengaytirilganligi kabi jihatlar batafsil ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: sport terminologiyasi, maxsus lug‘at, izohli lug‘at, termin, leksikografiya, me‘yorlashtirish, standartlashtirish, etimologiya, o‘zbek tili

SPORT TERMS IN SPECIAL DICTIONARIES

Khaydarova Bibijamol Kuldoshevna

ORCID: 0009-0004-8246-5473

bibijamolhaydarova@gmail.com

Karshi State University

Abstract: The article analyzes the issue of presenting sports terms in the Uzbek language in special dictionaries from a scientific, theoretical, and practical point of view. It examines in detail such aspects as the structure of the dictionary, the interpretation of terms, the use of etymological notes, and the expansion of some articles in the komus style.

Keywords: sports terminology, special dictionary, explanatory dictionary, terminology, lexicography, normalization, standardization, etymology, Uzbek language

Kirish (Introduction). Lug‘atlar lingvistik adabiyotlar orasida o‘ziga xos o‘rin egallaydi, chunki ular quyidagi yo‘nalishlarda beqiyos xizmat ko‘rsatadi:

- a) turli tillar o‘rtasidagi aloqani mustahkamlash va tillararo munosabatni rivojlantirish;
- b) tilning grammatik tuzilishini chuqur o‘rganish va tavsiflash;
- d) til meyorlarini belgilash va ularning izchilligini ta‘minlash;

- e) jamiyat a'zolarining milliy tafakkurini shakllantirish va boyitish;
- f) nutq boyligini oshirish, so'z zaxirasini kengaytirish;
- g) ijtimoiy-siyosiy ongning rivojlanishiga va shakllanishiga muhim hissa qo'shish.

Maxsus lug'atlar tilshunoslik va terminologiya sohasida nafaqat leksik birliklarni qayd etuvchi va tavsiflovchi manba sifatida, balki millatning ma'naviy-madaniy merosini boyitish, jamiyatning intellektual salohiyatini yuksaltirish hamda ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlashda strategik ahamiyatga ega vosita sifatida alohida o'rin tutadi. Ular umumiy izohli lug'atlardan tubdan farq qilib, faqat bitta yoki bir-biriga yaqin bir necha soha terminologiyasini chuqur va tizimli tarzda yoritishga qaratilgan bo'lib, ilmiy tushunchalarni maksimal darajada aniq, bir ma'noli va funksional jihatdan mukammal ifodalashga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Maxsus lug'atlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi zamonaviy fan va texnikaning misli ko'rilmagan tez sur'atlarda taraqqiy etishi bilan bevosita bog'liqdir. Har yili minglab yangi terminlar va terminologik birliklar paydo bo'lishi ularni tizimli qayd etish, standartlashtirish va milliy til me'yorlariga moslashtirish zaruratini yuzaga keltiradi. Bunday lug'atlar terminlarning bir ma'noliligini ta'minlash, sinonimiya va ko'pma'nolilik holatlarini minimallashtirish orqali ilmiy kommunikatsiyani sezilarli darajada soddalashtiradi, terminologik nomuvofiqliklarning oldini oladi hamda mutaxassislar, olimlar, tadqiqotchilar, talabalar va tarjimonlar uchun ishonchli manba vazifasini bajaradi. Ular soha ichidagi tushunchalar tizimini o'rganish, ularni amaliyotda to'g'ri qo'llash va milliy terminologiyani xalqaro standartlarga uyg'unlashtirish jarayonida muhim vosita hisoblanadi. Ayniqsa, o'zbek tilida yangi terminlar yaratish, ularni tartibga solish va milliy til siyosati doirasida mustahkamlashda maxsus lug'atlarning roli beqiyosdir.

Ta'lim jarayonida maxsus lug'atlar yangi mavzu va tushunchalarni o'zlashtirish tezligini oshiradi, o'quvchilarning terminologik savodxonligini yuksaltiradi va kasbiy tayyorgarlik sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Ular terminlarning etimologik kelib chiqishi, semantik tuzilishi, qo'llanilish doirasi va funksional xususiyatlarini batafsil ochib berib, ilmiy tadqiqotlar uchun empirik asos yaratadi. Shu bilan birga, soha kontekstidagi terminologik nomuvofiqliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Zamonaviy raqamli muhitda elektron maxsus lug'atlar va korpusga asoslangan terminologik bazalar yangi maxsus leksik birliklarni real vaqt rejimida qayd etish, yangilash va tarqatish imkoniyatini yaratadi. Tarjima faoliyatida esa ular terminlarning aniq, izchil va kontekstga mos tarjimasini ta'minlab, xalqaro ilmiy-texnikaviy hamkorlikni osonlashtiradi. Maxsus lug'atlar tilning umumiy leksik boyligini oshirishga ham xizmat qiladi: vaqt o'tishi bilan ko'plab terminlar umumxalq tiliga o'tib, uning ekspressiv va kommunikativ imkoniyatlarini kengaytiradi. Polifunksional

terminlarning bir necha sohaga aloqadorligi fanlararo aloqalarni mustahkamlaydi va sohalararo integratsiyani rag'batlantiradi. Umuman olganda, maxsus lug'atlarning mavjudligi va rivojlanishi til siyosati va tilni rejalashtirishning muhim tarkibiy qismi bo'lib, milliy tilning ilmiy-texnikaviy vazifasini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shundan kelib chiqib, maxsus lug'atlar nafaqat terminologik tizimni saqlash va rivojlantirish vositasi, balki jamiyatning ilmiy-texnikaviy taraqqiyoti, ta'lim sifati va xalqaro integratsiyasi uchun zaruriy shart ekanligi aniq ko'rinadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Sport sohasiga oid leksik birliklarni tizimli tarzda jamlovchi maxsus lug'atlar sohaga oid muloqotni sezilarli darajada qulaylashtirish, terminologik tizimni tartibga solish hamda uni standartlashtirish jarayonida strategik ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqot doirasida o'zbek tili sport terminologiyasining maxsus lug'atlarda qay darajada va qanday shaklda berilishi holatini bir nechta mavjud lug'atlarning qiyosiy tahlili asosida yoritishga harakat qilamiz.

Qayd etish joizki, maxsus lug'atlarning katta qismi, avvalo, o'quv lug'atlarining shakllanishi va rivojlanishi uchun muhim asos vazifasini bajaradi. Tilshunos B.Bahriddinova o'quv lug'atlarini xarakterlovchi eng muhim jihatlar sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatadi: a) o'quv jarayoniga moslashganlik; b) hajman chegaralanganlik; d) aniqlik, soddalik, tushunarliklik; e) estetik didga moslik; f) qo'shimcha ilova; g) me'yoriylik; h) antroposentrik moslashganlik; i) til-nutq dixotomiyasiga asoslanganlik[1]. Zero, o'quv lug'atlarining ta'lim jarayonida faol qo'llanilishi, aniq o'quvchilar auditoriyasiga mo'ljallanganligi bevosita terminologik lug'atlarga ham to'liq taalluqlidir. Shu ma'noda, hozirda mavjud bo'lgan va sport terminlarini jamlagan maxsus lug'atlarning uzluksiz ta'lim tizimining turli bosqichlarida (maktab, kasb-hunar, oliy ta'lim) faol qo'llanilayotganligi yuqoridagi fikrimizni yaqqol dalillaydi.

O'zbek tilidagi sport terminlarini tizimli ravishda aks ettiruvchi maxsus lug'atlar orasida I.Boltayevaning "Jismoniy tarbiya va sport atamalarining izohli lug'ati" (2020) alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu nashr sport sohasiga oid tushunchalarni noaniq, o'zbek tili me'yorlariga nomuvofiq yoki standartlashtirilmagan shaklda ifodalovchi terminlarning ko'payib borishi bilan bog'liq dolzarb muammoni hal etishga qaratilgan bo'lib, unda mingga yaqin termin jamlangan[2]. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi barcha yangi hodisalar, jarayonlar va taraqqiyot bosqichlari o'zbek tili leksikasida, xususan, uning terminologik tizimida o'z ifodasini topadi. Shu bilan birga, o'zbek tilida chop etilgan ilmiy tadqiqotlar, ikki tilli izohli lug'atlar, ensiklopedik nashrlar, jismoniy tarbiya va sportga bag'ishlangan ilmiy hamda ilmiy-ommabop adabiyotlar, darsliklar, o'quv qo'llanmalari, matbuot materiallarida ushbu soha tushunchalarining ko'pchiligi to'g'ri va aniq ifodalangan bo'lsa-da, bu yo'nalishda hali ham jiddiy kamchiliklar va nuqsonlar saqlanib qolmoqda. Boshqacha qilib aytganda, sport va jismoniy tarbiya

terminologiyasi o'zbek tilida faol rivojlanayotganiga qaramay, mavjud nashrlar va manbalarda bir qator tushunchalarni noto'g'ri, noaniq yoki standartlashtirilmagan shaklda berish holatlari tez-tez uchraydi. Bu vaziyat soha terminologiyasining izchilligi, aniqligi va milliy til me'yorlariga mosligi masalasida hali yetarli darajada ishlab chiqilmagan jihatlar mavjudligini ko'rsatadi. Tahlil qilinayotgan lug'at aynan shu kabi masalalarni tartibga solish va terminologik tizimni takomillashtirishga qaratilgan edi. "Jismoniy tarbiya va sport atamalarining izohli lug'ati" (2020)da jismoniy tarbiya va sport sohasiga oid birliklar hamda ularning batafsil izohlari keltirilgan. Lug'at ikki ustunli tuzilishga ega bo'lib, chap tomonda bosh so'z sifatida tanlab olingan termin, o'ng tomonda esa uning izohi joylashtirilgan. Masalan, lug'atda "akvalang" leksemasi quyidagicha izohlangan:

"Akvalang - Suv ostida bemaol nafas olib suzishga imkon beradigan apparat"[2:4].

Lug'atda polisemantik leksemalarning ma'nolari arab raqamlari bilan ajratilgan holda berilgan. Masalan, *arena* leksemasi ma'nolari lug'atda quyidagicha izohlangan:

"Arena - Arena, maydon. 1 Sirk o'rtasidagi qum yoki qipiq; arena, sirk sahnasi, sahnasi; sahna. 2. Maydon: Kurash maydoniga aylanmoq"[2:4].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ko'rish mumkinki, leksemaning lug'atda keltirilgan birinchi ma'no sport sohasiga aloqador emas. Leksemaning ikkinchi ma'nosini sport sohasi uchun terminologik ma'no hisoblanadi. Nazarimizda, leksikografik manbaning maxsus, ya'ni sport sohasiga oid terminlarni jamlovchi lug'at ekanligini hisobga olganda, uning faqat ikkinchi ma'nosini keltirish zarur.

Lug'atda qo'shimcha ma'lumot sifatida terminning etimologik xususiyatlari ham keltirilganligini alohida qayd etish lozim. O'zlashma terminlarning maxsus pometalar bilan berilishi leksikografik manbaning informativlik darajasini sezilarli oshirgan, deya baholash mumkin. Xususan, rus tilidan o'zlashgan terminlar (r.) pometasi, lotin tilidan o'zlashgan terminlar (lat.) pometasi, arab tilidan o'zlashgan terminlar (a.) pometasi bilan belgilangan. To'g'ri, etimologik ma'lumot lug'atda tizimli va izchil tarzda keltirilmagan. Masalan, *avtosport*, *bobsley*, *basketbol*, *butsi*, *dzyudo*, *karate* kabi leksemalar o'zlashma qatlamga mansub bo'lsa-da, ular uchun etimologik ma'lumot berilmagan. Qayd etish joizki, leksikografik manbada ba'zi lug'at maqolalari qomusiy lug'atlardagi kabi kengaytirilgan shaklda shakllantirilgan. Masalan, "*chim ustida xokkey*" termini izohi uchun tayyorlangan lug'at maqolasida ushbu sport turining mohiyati haqidagi ma'lumotdan tashqari uning paydo bo'lish davri, turli mamlakatlarga kirib borgan vaqtlari, o'yin qoidalarining qachon va kim tomonidan ishlab chiqilganligi, qancha sportchi muntazam shug'ullanishi kabi batafsil ma'lumotlar ham kiritilgan. O'tkazilgan xalqaro musobaqalarda g'olib bo'lganlar haqidagi ma'lumotlar esa lug'at maqolasining nihoyatda keng hajmli bo'lishini ta'minlagan. Odatda, bunday tarixiy-ensiklopedik ma'lumotlar qomusiy lug'atlarda

beriladi. Nazarimizda, sport terminlarining izohli lugʻatida leksik birlikning sohada qanday tushunchani nomlab kelishi masalasiga asosiy eʼtibor qaratilishi lozim. Qolgan tarixiy, statistik yoki biografik maʼlumotlarga zarurat tugʻilganda qomusiy lugʻatlardan yoki boshqa maxsus manbalardan foydalanish mumkin.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Terminlarning izohini beruvchi maxsus lugʻatlar izohning aniqligi hamda ixchamligiga asoslanishi lozim. Bu yondashuv lugʻatdan foydalanish samaradorligini oshiradi va foydalanuvchini zarurat boʻlmagan maʼlumotlarga chalgʻitmaslikni taʼminlaydi. Umuman, tahlil qilinayotgan lugʻat quyidagi asosiy qismlardan tuzilgan:

- 1) bosh soʻz sifatida tanlangan termin;
- 2) etimologik maʼlumot (baʼzi oʻrinlarda);
- 3) termin izohi.

Taʼkidlanganidek, lugʻat tuzishga boʻlgan bunday ixcham yondashuv maxsus lugʻatlarga mohiyatan mos keladi. Ammo baʼzi lugʻat maqolalarining nihoyatda kengaytirib yuborilganligi (masalan, "*chim ustida xokkey*" termini izohida) lugʻat tuzishdagi metodologik izchillikka putur yetkazadi. Umuman olganda, ushbu lugʻat sport sohasi terminologik tizimi haqida aniq tasavvur hosil qilishga, uning meʼyorlashuvi va standartlashuviga salmoqli hissa qoʻshishi shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Баҳриддинова Б. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол. фанл. д-ри дисс... - Самарқанд, 2020. - 252 б.
2. Boltayeva I. Jismoniy tarbiya va sport atamalarining izohli lugʻati. - Toshkent: JTSU nashriyoti, 2020. - 104 b.